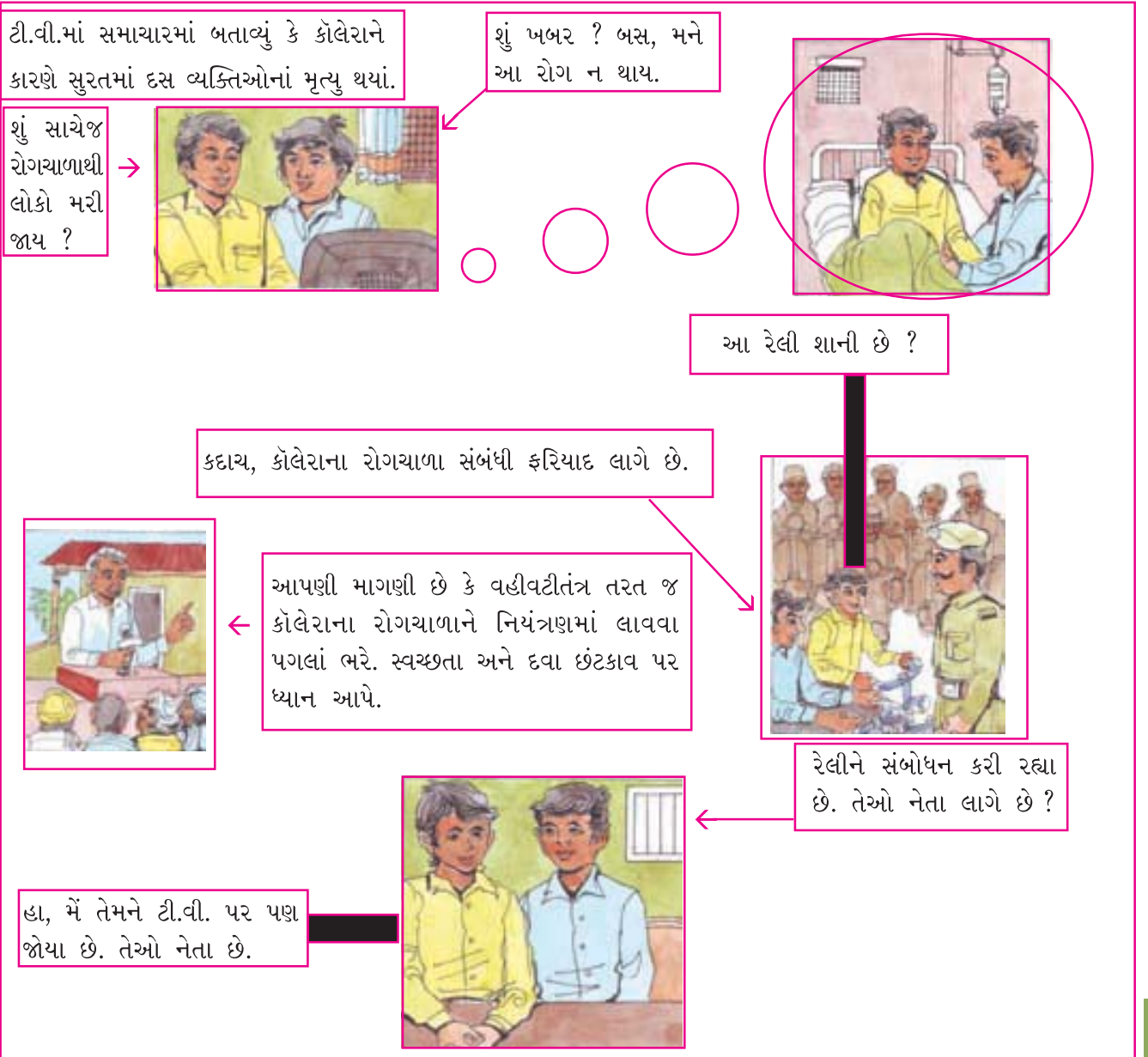

9

રાજ્યની શાસનવ્યવસ્થા

આપણા દેશનો વહીવટ ત્રણ સ્તર પર થાય છે— સ્થાનિક કક્ષાએ, રાજ્ય કક્ષાએ અને કેન્દ્ર કક્ષાએ. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓની કામગીરી વિશેની જાણકારી આપણી પાસે છે. આ પાઠમાં આપણે લોકશાહીમાં રાજ્ય સ્તરે કેવી રીતે વહીવટ (શાસન) થાય છે ? રાજ્ય સરકાર ક્યાં ક્યાં કામો કરે છે ? વિધાનસભાના સભ્યો અને મંત્રીઓની શી ભૂમિકા છે ? લોકો સરકાર સમક્ષ કઈ રીતે પોતાના પ્રશ્નોની રજૂઆત કરે છે ? લોકો શાસનની સામે પોતાના વિચાર કઈ રીતે મૂકે છે ? કોઈ કાર્યની માગણી કેવી રીતે કરે છે ? આ પ્રશ્નો પર વિચાર કરવા આપણે આરોગ્ય સંબંધી એક પ્રસંગનું ઉદાહરણ લઈશું.

● ચિત્રોના આધારે વિચારો : ●

- સુરતમાં ફેલાયેલા કોલેરાની સમસ્યા એટલી ગંભીર શા માટે હતી ?
- ઉપરની સ્થિતિમાં સ્થાનિક વહીવટીતંત્ર દ્વારા કેવાં પગલાં ભરાવાં જોઈએ ? શું કરી શકાય ? તમે આ વિશે શું વિચારો છો ?
- તમારા વિસ્તારમાં આવા પ્રશ્નો ઊભા થાય તો તમે સરકારમાં કોના દ્વારા રજૂઆત કરાવશો ?
- સરકારમાં સ્થાનિક પ્રશ્નોની રજૂઆત કોના દ્વારા કરાવશો ?

ઉપરના ભાગમાં તમે કોલેરાની ઘટના વિશે વાંચ્યું. તમારા વિસ્તારની કોઈ સમસ્યાની રજૂઆત આરોગ્ય અધિકારી, જિલ્લા કલેક્ટર કે બીજા અધિકારીશ્રીને કરતા તમારા વિસ્તારના આગેવાનોને જોયા હશે; પરંતુ તમે તમારા વિધાનસભ્ય કે ધારાસભ્યને જોયા છે ? તમે વિધાનસભા વિશે સાંભળ્યું છે ?

વિધાનસભાના સભ્યને વિધાનસભ્ય કે ધારાસભ્ય કહે છે. એમ.એલ.એ (મેમ્બર ઓફ લેજિસ્લેટિવ એસેમ્બલી) તરીકે પણ ધારાસભ્યને ઓળખવામાં આવે છે. એમ.એલ.એ.ની પસંદગી લોકો દ્વારા સીધી ચૂંટણીથી થાય છે. પોતાના મતવિભાગમાંથી ચૂંટાઈને તેઓ વિધાનસભાના સભ્ય (એમ.એલ.એ.) બને છે અને સરકાર બનાવે છે. આ ઉપરથી આપણે કહી શકીએ કે, વિધાનસભાના સભ્ય (એમ.એલ.એ.) લોકોનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

● પ્રવૃત્તિ ●

- તમારા વિસ્તારના વિધાનસભા સભ્યનો પરિચય મેળવો, સંપર્ક નંબર અને સરનામું જાણો.
- તમારા વિસ્તારના પ્રશ્નોને નોંધીને વિધાનસભ્યને પત્ર દ્વારા જાણ કરો.

ભારતના દરેક રાજ્યમાં 'વિધાનસભા' હોય છે. રાજ્યના વિસ્તારોને જુદા જુદા મતવિભાગમાં વહેંચવામાં આવે છે. દરેક મતવિભાગમાંથી એક એક સભ્ય ચૂંટાય છે. ગુજરાતમાં વિધાનસભાની કુલ બેઠકો 182 છે. દરેક રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે. તેની સભ્યસંખ્યા વસ્તીને ધોરણે નક્કી થાય છે. તમને ખબર હશે કે દર પાંચ વર્ષે જ્યારે ચૂંટણી થાય ત્યારે લોકો અલગ અલગ પક્ષમાંથી ઉમેદવારી કરે છે. અપક્ષ તરીકે પણ ઉમેદવારી કરી શકાય છે. મોટેભાગે વિધાનસભ્યો અલગ અલગ રાજકીય પક્ષોના હોય છે તેમજ કોઈપણ પક્ષના નહિ એવા અપક્ષો પણ હોય. ગુજરાતનું વિધાનસભા ભવન પાટનગર ગાંધીનગરમાં આવેલું છે. તેનું નામ છે વિક્ટલભાઈ પટેલ વિધાનસભા ગૃહ.

9.1 ગુજરાત વિધાનસભા

જે લોકો વિધાનસભ્યો હોય છે તેમાંથી મંત્રી અથવા મુખ્યમંત્રી કેવી રીતે બને છે તે આપણે જાણીએ. ચૂંટણીઓ બાદ જે રાજકીય પક્ષની વિધાનસભામાં બહુમતી હોય અથવા બહુમતી સભ્યોનો ટેકો હોય તે પક્ષની સરકાર બને છે. રાજ્યપાલ તે પક્ષના નેતાની રાજ્યના મુખ્યમંત્રી તરીકે નિમણૂક કરે છે. એમને મંત્રીમંડળ (પ્રધાનમંડળ)ની રચના કરવા આમંત્રણ આપે છે. શાસન કરતા રાજકીય પક્ષને શાસકપક્ષ અથવા સત્તાધારી અને બીજા પક્ષોને વિરોધ પક્ષ કહેવાય છે.

● પ્રવૃત્તિ : ચર્ચા કરો ●

- બહુમતી, શાસકપક્ષ, વિરોધપક્ષ, મતવિભાગ જેવા શબ્દો વિશે વર્ગમાં ચર્ચા કરો.
- ઘણીવાર શાસકપક્ષ કોઈ એક પક્ષનો ન હોય; પરંતુ બીજા પક્ષો સાથે જોડાઈને બને છે. આ સરકારને કઈ સરકાર કહેવાય ?

● વિચારો ●

- તમારા વિધાનસભાના મતવિસ્તારનું નામ શું છે ?
- હાલ તમારે ત્યાં કયા પક્ષના ધારાસભ્ય છે ?
- હાલ કયા પક્ષની રાજ્યસરકાર છે ?
- સરકાર રચવા કેટલા સભ્યોની જરૂર પડે ?
- ધારાસભ્યને મળતા અનુદાન (ગ્રાન્ટ)માંથી તમારા વિસ્તાર માટે કયાં કયાં કાર્યો થયાં છે ?

ચૂંટણી બાદ રાજ્યના રાજ્યપાલ મુખ્યમંત્રી (મુખ્યપ્રધાન) અને અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક કરે છે. મુખ્યમંત્રી અને મંત્રીઓની ફરજ રાજ્યવહીવટનાં જુદાં જુદાં ખાતાં તેમજ મંત્રાલય ચલાવવાની છે. દરેકનું અલગ અલગ કાર્યાલય હોય છે. વિધાનસભા એવું ભવન છે કે જ્યાં બધા વિધાનસભ્યો, ભલે શાસકપક્ષના હોય કે વિરોધપક્ષના વિવિધ વિષયો પર ચર્ચા કરવા માટે ભેગા થાય છે. સરકારમાં સામેલ વિધાનસભ્યોની બેવડી જવાબદારી છે. એક વિધાનસભ્ય તરીકે અને બીજી મંત્રી તરીકે.

રાજ્ય સરકારનું બીજું અંગ કારોબારી છે. રાજ્યની કારોબારીમાં તેના વડા તરીકે રાજ્યપાલ (ગવર્નર), મુખ્યમંત્રી અને મંત્રીમંડળનો સમાવેશ થાય છે. મંત્રીઓના નિયંત્રણ અને માર્ગદર્શન હેઠળ કામ કરતા વહીવટી અધિકારીઓનો સમાવેશ પણ કારોબારીમાં થાય છે. મંત્રીમંડળને ‘રાજકીય કારોબારી’ અને વહીવટી અધિકારીઓને ‘વહીવટી કારોબારી’ કહેવામાં આવે છે.

રાજ્યપાલ (Governor)

ભારતના દરેક રાજ્યમાં રાજ્યપાલ હોય છે. તેમની નિમણૂક દેશના રાષ્ટ્રપતિ વડાપ્રધાનની સલાહ મુજબ પાંચ વર્ષ માટે કરે છે. તેમની નિમણૂક એટલા માટે કરવામાં આવે છે કે રાજ્ય સરકાર બંધારણના નિયમ અનુસાર શાસન કરે. રાજ્યપાલ રાજ્યના બંધારણીય વડા છે. રાજ્યનો બધો વહીવટ તેમના નામથી થાય છે.

રાજ્યપાલ રાજ્યની વિધાનસભામાં ચૂંટાયેલા બહુમતી ધરાવતા પક્ષના નેતાને સરકાર રચવા આમંત્રણ આપે છે. રાજ્યપાલ રાજ્યના મુખ્યમંત્રી અને મંત્રીમંડળના સભ્યોને બંધારણની વફાદારી અને ગુપ્તતાના સોગંદ લેવડાવે છે, વિધાનસભાની બેઠક બોલાવે છે તેમજ મુલતવી પણ રાખી શકે છે. વિધાનસભામાં રજૂ થતા ખરડાઓને સહી

કરી મંજૂરી આપે છે. નાણાકીય ખરડા માટે તેમની પૂર્વમંજૂરી જરૂરી છે. ત્રણ વાચનમાં થઈને ખરડો વિધાનસભા પસાર કરે. અધ્યક્ષ (સ્પીકર)ની સહી થઈ જતાં, તે રાજ્યપાલની મંજૂરી (સહી) માટે મોકલાય છે. જો રાજ્યપાલ સહી કરે તો તે કાયદો બને છે; પરંતુ રાજ્યપાલ પોતાની નોંધ સાથે સહી કર્યા વગર વિધાનસભાને ખરડો પાછો મોકલે, તો વિધાનસભાને જે-તે બાબતો ઉપર પુનઃ ચર્ચા કરવી પડે છે અને ત્યાર બાદ રાજ્યપાલને સુધારણાવાળો ખરડો મંજૂરી (સહી) માટે મોકલાય છે. તેઓશ્રી તાકીદની પરિસ્થિતિમાં 'વટહુકમ' બહાર પાડે છે. વડી અદાલતના તાબા હેઠળની અદાલતોના ન્યાયાધીશોની નિમણૂક કરે છે. રાજ્યની કામગીરી વિશે રાષ્ટ્રપતિને જાણકારી આપે છે.

મુખ્યમંત્રી (Chief Minister)

મુખ્યમંત્રી મંત્રીમંડળના વડા છે. રાજ્યસરકારમાં મુખ્યમંત્રીનું સ્થાન ઘણું અગત્યનું છે. તેમને મુખ્ય પ્રધાન અથવા સી.એમ. (ચીફ મિનિસ્ટર) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

મુખ્યમંત્રી મંત્રીઓને રાજ્યના વહીવટનાં જુદાં જુદાં ખાતાં સોંપે છે. અવારનવાર મંત્રીમંડળની બેઠક બોલાવે છે. દરેક મંત્રીઓનાં કાર્યો પર દેખરેખ રાખે છે અને માર્ગદર્શન આપે છે. મંત્રીમંડળે લીધેલા નિર્ણયોથી રાજ્યપાલને માહિતગાર કરે છે. જરૂર ઊભી થતાં મંત્રીમંડળની પુનઃરચના કરે છે.

મંત્રીમંડળ રાજ્યસરકારને સોંપાયેલા વિષયો સંબંધી નીતિ નક્કી કરે છે. તેનો અમલ કરે છે. મંત્રીમંડળ વિધાનસભામાં ખરડા રજૂ કરે છે. રાજ્યના નાણામંત્રી વિધાનસભામાં બજેટ (રાજ્યનું આખા વર્ષનું આવક-ખર્ચનું અંદાજપત્ર) રજૂ કરે છે.

● વિચારો ●

- મંત્રીમંડળની મુદત કેટલાં વર્ષની હોય છે ?
- દરેક મંત્રી પોતાના ખાતાના કામકાજ માટે કઈ રીતે જવાબદાર છે ? શા માટે ?
- મંત્રીમંડળ કે કોઈ એક પ્રધાન સામે અવિશ્વાસની દરખાસ્ત પસાર થાય તો શું થાય ?
- હાલના મંત્રીમંડળના મંત્રીઓ અને તેમનાં ખાતાં વિશે માહિતી એકત્ર કરો.

રાજ્યસરકાર અને કેન્દ્રસરકાર વચ્ચે કાર્યનું વિભાજન કરવામાં આવ્યું હોય છે. દરેક રાજ્યસ્તરે રાજ્યસરકાર કામ કરે છે, તેમ સમગ્ર દેશ માટે 'સંઘ સરકાર' કામ કરે છે.

● આટલું જાણો ●

ભારતમાં કુલ 28 રાજ્યો છે. એટલે હાલમાં દેશમાં કુલ 28 રાજ્યસરકારો છે. જ્યારે કેન્દ્રકક્ષાએ એક સંઘ સરકાર છે. કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશ 7 છે. તેમાં દિલ્લી રાષ્ટ્રીય રાજધાનીનો પ્રદેશ છે.

કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે મહત્વનો ભેદ તેમના કાર્યક્ષેત્રને લગતો છે. રાજ્યસરકારોનું કાર્યક્ષેત્ર જે-તે રાજ્યના પ્રાદેશિક વિસ્તાર પૂરતું મર્યાદિત છે. જેમ કે, ગુજરાતની સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાત રાજ્યની નિશ્ચિત સરહદોની અંદર વિસ્તરેલા પ્રદેશ પૂરતું સીમિત છે. જ્યારે સંઘ સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર આખા દેશને આવરી લે છે.

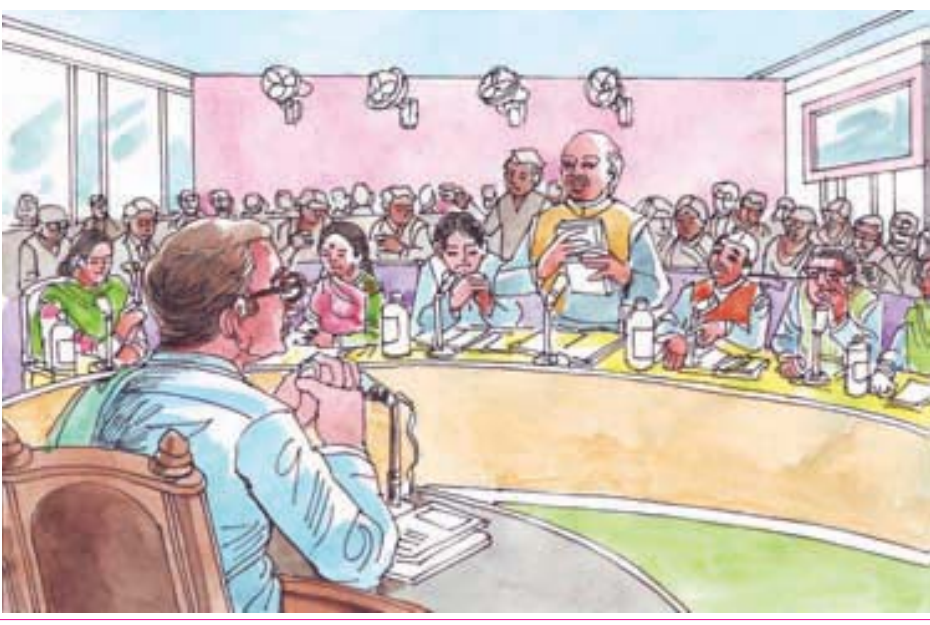
કેન્દ્ર અને રાજ્યોને સોંપાયેલાં કાર્યો અને સત્તાઓનું વિભાજન ત્રણ યાદીઓમાં કરવામાં આવ્યું છે—સંઘયાદી, રાજ્યયાદી અને સંયુક્તયાદી. આ યાદીઓમાં આવતા વિષયોનો સમાવેશ બંધારણના પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવ્યો છે.

સંઘયાદી	રાજ્યયાદી	સંયુક્તયાદી
<p>જે વિષયો સંઘ સરકારને સોંપવામાં આવ્યા છે તેનો સમાવેશ સંઘયાદીમાં થાય છે. તેમાં 97 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. તેમાં</p> <ul style="list-style-type: none"> ● વસ્તીગણતરી ● વિદેશ સાથેના સંબંધો ● દેશનું સંરક્ષણ ● નાણાં અને બેંકિંગ વ્યવહાર ● ચૂંટણીઓ ● નાગરિકત્વ સંબંધી કાયદા ઘડવાનું ● રેલવે ● તાર ● ટપાલ ● વીમા સેવાઓ ● દરિયાઈ ● હવાઈ અને રાષ્ટ્રીય માર્ગ ● અણુશક્તિ વગેરે વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. 	<p>રાજ્યને સ્પર્શતા વિષયોનો સમાવેશ રાજ્યયાદીમાં કરવામાં આવે છે. જેમાં 66 વિષયો છે. આ વિષયો પર કાયદો ઘડવાની સત્તા રાજ્યની વિધાનસભા અને રાજ્યની કારોબારી (મંત્રીમંડળ)ને છે.</p> <p>રાજ્યયાદીના વિષયમાં</p> <ul style="list-style-type: none"> ● આરોગ્ય ● ખેતીવાડી ● જંગલો ● સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ ● સહકાર જેવા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. 	<p>સંઘ અને રાજ્યસરકાર બંને આ વિષયો પર કાયદા ઘડી શકે છે. આ યાદીમાં 47 જેટલા વિષયો છે.</p> <ul style="list-style-type: none"> ● ફોજદારી ● દીવાની કેસોને લગતી કાર્યવાહી સંબંધી કાયદાઓ ● છૂટાછેડા ● શિક્ષણ ● વારસાઈ બાબતો ● ઉદ્યોગો ● રોજગારી ● વીજળી વગેરે વિષયો પર સંઘ અને રાજ્યસરકાર બંને કાયદા ઘડે છે.

વિધાનસભા (Legislative Assembly) :

મરીના, ઈમરાન અને તેની શાળાના બીજા વિદ્યાર્થીઓ વિધાનસભા ભવન જોવા ગુજરાતના પાટનગર ગાંધીનગર ગયાં. બાળકો વિધાનસભા જોવા માટે ઘણાં ઉત્સુક હતાં. બાળકોને નિયમ મુજબ સિક્યુરિટીવાળાએ તપાસ્યાં અને ઉપર લઈ ગયા. ઉપર મુલાકાતીઓ માટે વ્યવસ્થા હતી, ત્યાંથી તેઓ નીચેના વિશાળ સભાખંડને જોઈ શકતા હતાં. સભાખંડમાં વિધાનસભાના સભ્યો માટે બેઠક વ્યવસ્થા હતી.

આ દિવસે વિધાનસભામાં હાલની જ કોઈ સમસ્યા પર ચર્ચા થવાની હતી. વિધાનસભામાં પ્રશ્નોત્તરીના સમયે વિધાનસભ્યો તેમનો મત વ્યક્ત કરી શકે છે, સંબંધિત વિષય પર પ્રશ્નો પૂછી શકે છે અને સૂચન પણ કરી શકે છે કે સરકારે આ વિષયમાં શું કરવું જોઈએ ? સભ્યો આ વિષય પર પોતાના પ્રતિભાવો રજૂ કરી શકે છે. ત્યાર બાદ જે-તે ખાતાના મંત્રી પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે અને જરૂરી પગલાં ભરાઈ રહ્યાં છે તેની સ્પષ્ટતા કરી બાંધપરી આપે છે.

9.2 વિધાનસભામાં પ્રશ્નોત્તરી

કરી શકે છે. નિર્ણય પણ કરી શકે છે કે નાણાંનો ખર્ચ ક્યાં કરવો જોઈએ ? વિધાનસભાની બેઠક ચાલુ હોય ત્યારે તેમાં કોઈપણ ધારાસભ્ય દ્વારા પ્રશ્નોત્તરી થઈ શકે. વિધાનસભાનું સંચાલન અધ્યક્ષ (સ્પીકર) કરે છે અને તેમની પૂર્વમંજૂરીથી આવા પ્રશ્નોની રજૂઆત કરી શકે છે.

● વિચારો ●

તમે ધારાસભ્ય હોવ તો કેવાં કેવાં કાર્યો કરો ?

● પ્રવૃત્તિ ●

1. પુસ્તકાલયમાં જઈ વિધાનસભાને લગતી માહિતી શોધીને વાંચો તેમજ મતવિસ્તાર, બહુમતી, વિરોધપક્ષ, શાસકપક્ષ, સ્પીકર (અધ્યક્ષ), બજેટ (અંદાજપત્ર), ગવર્નર (રાજ્યપાલ) જેવા શબ્દોના અર્થ શોધો. દરેક વિશે એક એક વાક્ય લખો.
2. છાપાંઓમાં આવતા વિધાનસભાને લગતા સમાચાર વાંચો. ત્યાર બાદ સમાચારપત્રોમાંથી કટિંગ કરી તેનું આલબમ બનાવો.

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપો :

1. વિધાનસભામાં દરેક સભ્યે કોને સંબોધીને વાત રજૂ કરવી પડે છે ?
2. રાજ્યપાલ ખરડા પર સહી ન કરે તો શું થાય ?
3. મંત્રીમંડળ ક્યાં ક્યાં કાર્યો કરે છે ?
4. મુખ્યમંત્રીનાં કાર્યો જણાવો.
5. રાજ્યસરકારનાં મુખ્ય અંગો અને કાર્યો જણાવો.
6. ધારાસભ્યોનું ઉપલું ગૃહ કયું ગણાય છે ? ગુજરાતમાં કયું ગૃહ કાર્ય કરે છે ?
7. તમારાં ક્યાં કાર્યો નથી થતાં, જે તમારી દષ્ટિએ સરકાર દ્વારા થવા જોઈએ ? તેને નોંધો.

